

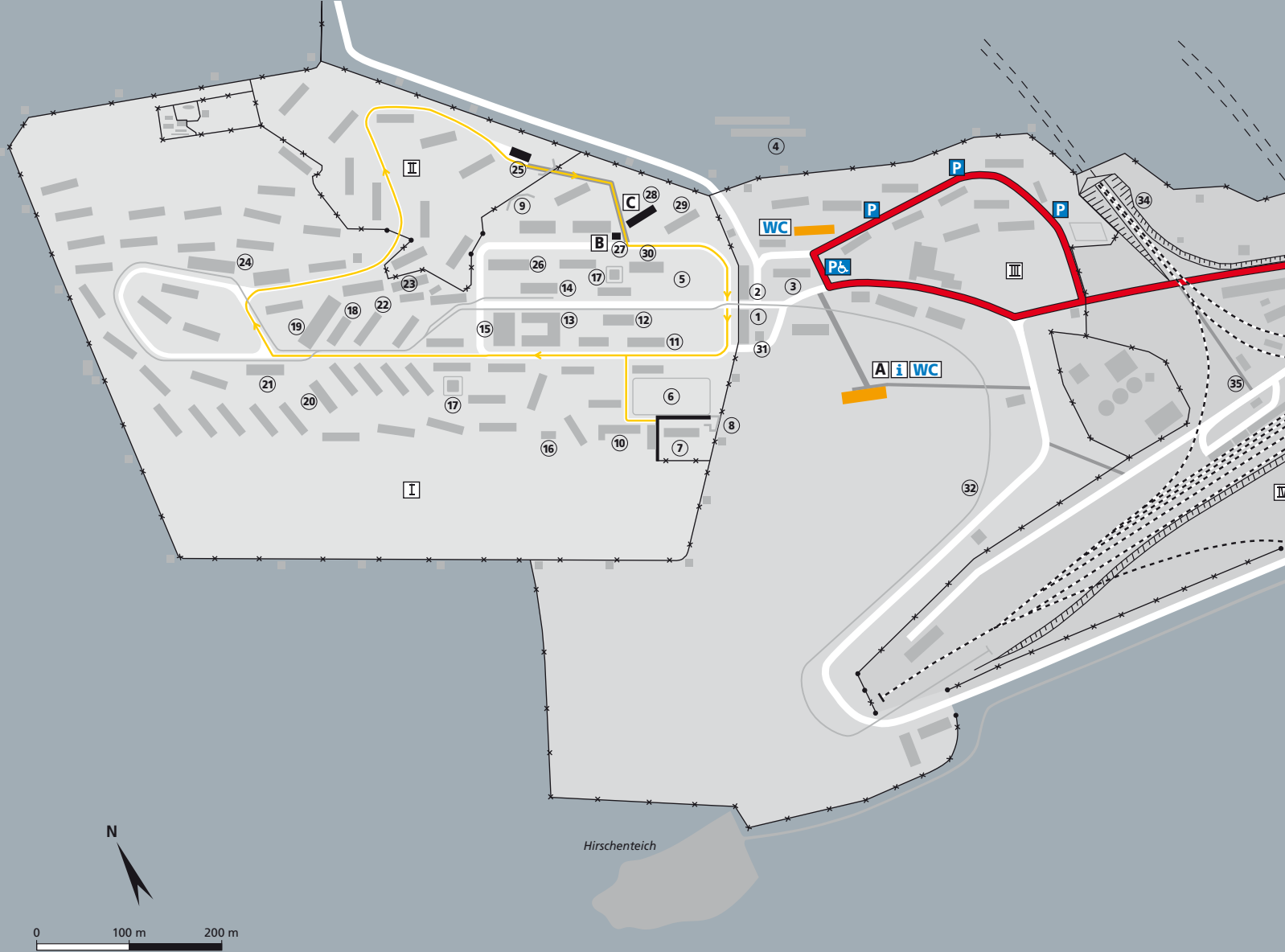
**PRZEWODNIK PO
Miejscu Pamięci i Muzeum
Mittelbau-Dora**

Stiftung Gedenkstätten
Buchenwald und Mittelbau-Dora

Amerykańskie zdjęcie lotnicze obozu koncentracyjnego Mittelbau-Dora, 8 kwietnia 1945 (National Archives Washington)

KZ-Gedenkstätte Mittelbau-Dora

Kohnsteinweg 20
 99734 Nordhausen
 tel. ++49 3631 49 58 0 / fax. ++49 3631 49 58 13
 e-mail: info@dora.de
 www.dora.de

Informacja dla zwiedzających, zgłaszanie grup i zamawianie przewodników

tel. ++49 3631 49 58 20 / fax. ++49 3631 49 58 13

Godziny otwarcia

Od listopada do lutego	Od marca do października
10.00 - 16.00	10.00 - 18.00

Wystawy historyczne w poniedziałki nieczynne. Miejsce Pamięci jest niedostępne dla zwiedzających od 24 do 26 grudnia, 31 grudnia i 1 stycznia. Przewodniki multimedialne można wypożyczać codziennie w godzinach otwarcia Muzeum w punkcie informacyjnym.

Tereny otwarte Miejsca Pamięci można zwiedzać codziennie do zmroku.

Zwiedzanie z przewodnikiem dla zwiedzających indywidualnych

Od wtorku do piątku o godz. 11.00 i 14.00.

W soboty i niedziele o godz. 11.00, 13.00 i 15.00.

(od marca do października dodatkowo o godz. 16.00).

Zwiedzanie z przewodnikiem zostaje odwołane, jeżeli grupa chętnych liczy mniej niż 10 osób.

Ze względów bezpieczeństwa sztolnie można zwiedzać jedynie w towarzystwie przewodnika.

Wstęp na teren Muzeum-Miejsca Pamięci i na wystawy jest bezpłatny. Finansowe wsparcie pracy Muzeum w postaci dobrowolnych datków mile widziane.

Dane bankowe

Kreissparkasse Nordhausen
 BLZ: 820 54 52
 Konto nr: 36 000 702

BIC: HELADEF1WEM

IBAN: DE38 8205 1000 0301 0091 71

Trasa zwiedzania obozu
 Droga dojazdowa
 Nowo wytyczone drogi

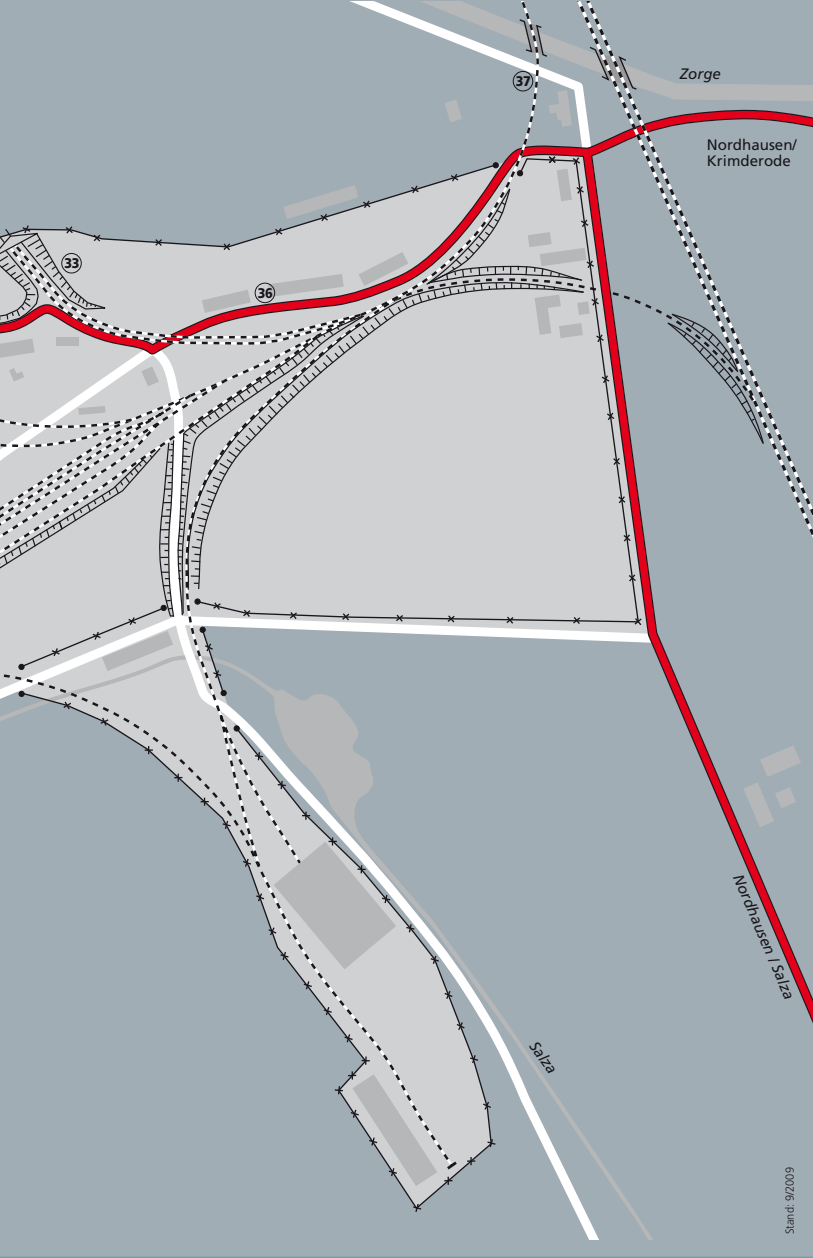
Nowe budynki
 Budynki historyczne, które zachowały się do dzisiaj
 Budynki historyczne, które zburzono lub przeniesiono

A Muzeum
B Wystawy czasowe
C Wystawy czasowe/ pomieszczenia edukacyjne

I Obóz więźniarski
II Rewir (szpital obozowy)
III Pomieszczenia SS
IV Tereny przemysłowe fabryki Mittelwerk

1 Administracja obozowa
 2 Dział polityczny (Gestapo)
 3 Komendantura
 4 Klatki dla psów
 5 Plac apelowy
 6 Boisko sportowe
 7 Więzienie obozowe (bunkier)
 8 Miejsce straceń
 9 Miejsce rozstrzelania internowanych włoskich jeńców

10 Warsztat stolarski
 11 Stołówka więźniarska
 12 Magazyn żywności
 13 Kuchnia
 14 Magazyn sprzętu
 15 Szopa na węgiel
 16 Magazyn surowców wtórnych
 17 Stawy przeciwpożarowe
 18 Kotłownia
 19 Pralnia

Stand: 9/2009

20 Magazyn odzieży	29 Dom publiczny
21 Magazyn przedmiotów wartościowych	30 Statystyka pracy
22 Łaźnia	31 Wartownia SS
23 Dezynfekcja	32 Kolejka wąskotorowa
24 Kino / blok nowo przybyłych więźniów	33 Sztolnia A
25 Krematorium i miejsce pamięci	34 Sztolnia B
26 Barak internowanych włoskich jeńców wojennych	dzisiaj: nowe wejście do sztolni
27 Remiza strażacka	35 Dworzec obozowy
28 Rekonstrukcja baraku	36 Pomnik ofiar marszu śmierci
	37 Wiadukt

PRZEWODNIK PO Miejscu Pamięci i Muzeum Mittelbau-Dora

Stopka redakcyjna

Fundacja Miejsca Pamięci Buchenwald i Mittelbau-Dora

Redakcja tekstu: Jens-Christian Wagner

Projekt graficzny: Frieder Kraft, www.werkraum-media.de

Autorzy zdjęć: Claus Bach i KZ-Gedenkstätte Mittelbau-Dora

Autorzy planów: Peter Wentzler, Hinz & Kunst - Graphische Werkstatt und Verlags GmbH, Braunschweig

Druk: Druckerei Schöpfel, Weimar

Tłumaczenie: Ewa Krauß

Wspierane przez Pełnomocnika Federalnego ds Kultury i Mediów na podstawie decyzji Niemieckiego Bundestagu oraz przez Ministerstwo Kultury Turynгии.

Zastrzega się wprowadzanie zmian w cenach usług przewodników oraz w godzinach otwarcia Muzeum.

Aktualne informacje znajdują Państwo na naszej stronie internetowej: www.dora.de

Wydanie pierwsze, Weimar 2010

- 4 Mittelbau-Dora – obóz koncentracyjny w czasach „wojny totalnej”
- 11 Zwiedzanie Miejsca Pamięci
- 11 Były obóz więźniarski
- 15 Tereny zarezerwowane dla SS
- 15 Tereny przemysłowe i sztolnie
- 21 Pomniki i znaki pamięci
- 23 Obozy zlokalizowane poza terenem Miejsca Pamięci i Muzeum
- 28 Wystawy
- 30 Obsługa zwiedzających

Stiftung Gedenkstätten
Buchenwald und Mittelbau-Dora

Rozbudowa sztolni w masywie Kohnstein, lato 1944

(Walter Frentz, zbiory prywatne Hannsa-Petera Frentza)

Mittelbau-Dora – obóz koncentracyjny w czasach „wojny totalnej”

Mittelbau-Dora jest przykładem, na którym można prześledzić historię morderczej pracy przymusowej w obozach koncentracyjnych oraz historię przenoszenia miejsc produkcji zbrojeniowej pod ziemię w końcowej fazie wojny.

Obóz „Dora” został założony w końcu sierpnia 1943 roku jako podobóz obozu koncentracyjnego w Buchenwaldzie. Aby umożliwić przeniesienie produkcji rakiet z Peenemünde do Południowego Harcu więźniowie obozu koncentracyjnego musieli rozbudować system sztolni w masywie Kohnstein koło Nordhausen do rozmiarów fabryki. W styczniu 1944 roku

w zakładzie „Mittelwerk” rozpoczął się montaż zapowiadanej przez rząd narodowych socjalistów „broni odwetowej”, przy której pomocy - zgodnie z oczekiwaniami wielu Niemców - miało dokonać decydującego zwrotu we właśnie przegrywanej wojnie.

Więźniów tego obozu zamknięto na całe miesiące w podziemnych korytarzach, gdzie żyli w katastrofalnych warunkach. Dopiero wiosną 1944 roku powstały nadziemne baraki obozowe. Do tego czasu ponad 5.000 więźniów zmarło z wycieńczenia w wyniku głodu, morderczej pracy i tortur.

Tablica ostrzegawcza na ogrodzeniu koszar im. Boelckego, 1945

(U.S. Holocaust Memorial Museum)

Podczas gdy w zakładach Mittelwerk ruszał montaż rakiet, na zlecenie ministra Rzeszy ds. zbrojeń, Alfreda Speera w okolicach Nordhausen rozpoczęto dalsze projekty budowlane. Miały tam powstać podziemne fabryki lotnicze. Zgodnie z planem pracowników sztabu zbrojeń w fabrykach tych w charakterze siły roboczej mieli zostać wykorzystani więźniowie obozów koncentracyjnych, dla których wiosną 1944 roku stworzono szereg obozów, organizacyjnie podporządkowanych obozowi koncentracyjnemu w Buchenwaldzie, a zlokalizowanych w pobliżu placów budowy. W krótkim czasie w Harcu powstała gęsta sieć takich podobozów. Jesienią 1944 roku połączono je z istniejącym już obozem Dora i stworzono niezależny od Buchenwaldu obóz koncentracyjny KL Mittelbau. Ostatecznie składał się on z niemalże 40 obozów, z których największe mieściły się w masywie Kohnstein (Dora), w miejscowości Ellrich (Juliushütte) i w koszarach im. Boelckego w Nordhausen. Od stycznia 1945 roku SS kierowała do tych koszar ciężko chorych i umierających więźniów, tworząc z nich centralną umieralnię kompleksu Mittelbau.

Większość z więźniów obozu Mittelbau przydzielana była do katorżniczej pracy przymusowej na budowach. Niewielka ich liczba pracowała w podziemnej fabryce przy montażu rakiet. W porównaniu z morderczą pracą w ramach komand budowlanych panujące tam warunki były niemal znośne. Mimo to i tutaj liczni wycieńczeni więźniowie umierali z głodu i przemęczenia. Inni byli mordowani przez pracowników gestapo i esesmanów pod zarzutem stawiania oporu i sabotażu.

Na początku 1945 roku SS ewakuowała obozy koncentracyjne Auschwitz i Groß-Rosen, leżące na wschodzie. Ponad 16.000 na wpół zagłodzonych więźniów zostało przewiezionych do obozu koncentracyjnego Mittelbau. Wraz z nimi przybyło tu także 1000 esesmanów, byłych strażników obozu w Auschwitz. Jego ostatni komendant, SS-Sturmbahnführer Richard Baer, przejął w lutym 1945 roku dowództwo nad obozem koncentracyjnym Mittelbau.

Kiedy na początku kwietnia 1945 roku Amerykanie zaczęli podchodzić z zachodu do obozu, dowództwo SS nakazało opróżnienie obozu Mittelbau i przeniesienie jego więźniów w transportach kolejowych i forsownych pieszych marszach do innych obozów koncentracyjnych, przede wszystkim do Bergen-Belsen. W czasie tych marszów śmierci zmarły tysiące więźniów. Jedynie w obozie Dora i w koszarach im. Boelckego w Nordhausen esesmani pozostawili kilkuset chorych i umierających. Wyzwolili ich amerykańscy żołnierze 11 kwietnia 1945 roku.

Od sierpnia 1943 do kwietnia 1945 SS sprowadziła do obozu koncentracyjnego Mittelbau-Dora ponad 60.000 osób z niemal wszystkich części okupowanej Europy. Przynajmniej jedna trzecia z nich nie dożyła końca wojny.

Widok na Nordhausen ponad byłym placem apelowym i muzeum

Od „obozu dla przesiedleńców” do miejsca pamięci

Po wojnie Amerykanie wykorzystali pomieszczenia obozu Dora kwaterując w nich uwolnionych robotników przymusowych. W lipcu 1945 roku przekazali obóz sowieckim władzom okupacyjnym. Po powrocie ostatnich byłych robotników przymusowych i więźniów obozów koncentracyjnych do krajów pochodzenia lub po ich emigracji do innych państw administracja niemiecka od końca 1945 do końca 1946 roku umieszczała tutaj Niemców wysiedlanych z Czechosłowacji („Obóz dla przesiedleńców Dora”). Potem nakazano rozbiorke baraków i przeniesienie ich w różne miejsca w zniszczonym mieście Nordhausen i jego okolicy, gdzie zostały wykorzystane jako prowizoryczne budynki mieszkalne.

Latem 1947 roku po byłym obozie Dora nie pozostał już niemal żaden ślad. O przeszłości świadczyło już jedynie krematorium. Na placu przed nim na początku 1950 roku wzniesiono pierwszy pomnik. W 1964 roku miejsce to otrzymało oficjalną nazwę „Miejsce Przestrogi i Pamięci Dora”. Aż do końca istnienia NRD przypisywano mu jednak jedynie podrzędne znaczenie w porównaniu z Narodowymi Miejscami Przestrogi i Pamięci takimi jak Buchenwald lub Sachsenhausen.

Na początku lat 1990-tych, po zjednoczeniu Niemiec, w koncepcji pracy miejsc pamięci zaszły daleko idące zmiany. Towarzyszył im wzrost zainteresowania długo zaniedbywanym miejscem. Byłe tereny obozowe zostały stopniowo przystoso-

wane do potrzeb zwiedzających, a w 1995 roku udostępniono im także część sztolni (w 1947 roku sowieckie siły okupacyjne wysadziły w powietrze dojścia do podziemnych korytarzy). W 2005 roku muzeum wprowadziło się do nowego budynku. Tam od 2006 roku pokazywana jest stała wystawa poświęcona historii obozu.

Oglądając stałą wystawę i zmieniające się ekspozycje czasowe oraz korzystając z szerokiej oferty informacyjnej zwiedzający Miejsce Pamięci mogą w wieloraki sposób zapoznać się z historią obozu koncentracyjnego Mittelbau-Dora. Liczne tablice umieszczone na terenie byłego obozu informują o pozostałościach zabudowy i jej historii.

Niniejsza broszura zaprowadzi Państwa do niektórych z tych miejsc. Zawarte są w niej krótkie objaśnienia dotyczące najważniejszych punktów topograficznych obozu, które mogą służyć jako zachęta do dalszego zajmowania się historią Mittelbau-Dora.

Wyjaśnienie pojęć:

Dora – Mittelbau – Mittelwerk

Dora

od 28 sierpnia 1943 do 28 października 1944 roku podobóz obozu koncentracyjnego Buchenwald. W celu utajnienia lokalizacji nazwa obozu została zaczerpnięta z niemieckiego systemu literowania.

Mittelbau

to określenie było nazwą obozu koncentracyjnego w Harcu Południowym, który 28 października 1944 roku uzyskał samodzielność organizacyjną. Obóz koncentracyjny Mittelbau składał się z niemal 40 podobozów. Jego komendatura miała swoją siedzibę w obozie głównym Dora. Określenie „Mittelbau” („Mittel” - środek, „Bau” - budowa) zostało ukute w marcu 1944 roku w koncernie Junkersa i nawiązywało do projektu przeniesienia produkcji samolotów pod ziemię w środkowych Niemczech.

Mittelwerk

jest nazwą podziemnej fabryki rakiet ukrytej w masywie Kohnstein oraz nazwą specjalnie w tym celu stworzonej spółki z ograniczoną odpowiedzialnością będącej własnością Rzeszy.

Zwiedzanie Miejsca Pamięci

Wiosną 1947 roku wyburzono względnie rozebrano baraki obozowe. Od tej pory na pierwszy rzut oka nie widać śladów budowlanych, przypominających o czasach obozu koncentracyjnego. Gdy jednak przyjrzymy się temu terenowi dokładnie, okazuje się, że można tu odkryć wiele resztek budowli, świadczących o jego istnieniu. Poruszając się wzdłuż oznakowanej trasy zwiedzający mogą dotrzeć do ważnych miejsc i resztek budowli, które były świadkami cierpienia i śmierci więźniów. Najistotniejsze informacje dotyczące tych miejsc umieszczone zostały na tablicach informacyjnych oraz opisane w przewodnikach multimedialnych.

Były obóz więźniarski

Brama obozowa –

W odróżnieniu od innych obozów koncentracyjnych obóz Dora został urządony jedynie prowizorycznie i nie posiadał masywnego budynku przy bramie. Tereny zarezerwowane dla SS oddzielała od obozu przeznaczonego dla więźniów drewniana brama, umieszczona między dwoma podłużnymi drewnianymi barakami. W nich mieściły się pomieszczenia służbowe obozowej jednostki gestapo ② i będącego częścią SS kierownictwa obozu ①. Betonowe słupy, ustawione tu w latach 1970-tych, oznaczają położenie byłej bramy obozowej.

7

8

24

Ogrodzenie i wieże strażnicze –

Po ogrodzeniu i drewnianych wieżach strażniczych nie pozostał już niemal żaden ślad. Ogrodzenie otaczało cały obóz i stało pod wysokim napięciem.

Plac apelowy –

Miejsce apeli, w czasie których co rano i wieczór odliczano więźniów. Tutaj też wykonywano karę chłosty. Na szubienicy przeprowadzano masowe egzekucje. W 1974 roku lokalne władze NRD zmieniły wygląd placu apelowego, stawiając na nim na betonowym postumencie „Pomnik Narodów”, z murem w kształcie łuku i zniczem oraz ograniczające plac „Kamień Narodów”. ⑤

Więzienie obozowe –

Zbudowany w 1944 roku „bunkier” był miejscem, w którym członkowie gestapo i SS znęcali się nad więźniami i mordowali ich. W 1952 roku władze NRD nakazały rozbiórkę tego masywnego, kamiennego budynku. Pozostały po nim jedynie fundamenty. ⑦

Miejsce straceń –

Na otoczonym murem podwórzu więzienia, w skrytym przed oczami osób przebywających w obozie zagłębieniu muru, znajdowało się miejsce straceń wyposażone w szubienicę. Tutaj esesmani mordowali potajemnie więźniów, którzy ośmielili się stawiać opór. ⑧

Barak stolarni –

Tutaj więźniowie obrabiali części budowlane, z których wznoszono baraki obozowe. Po wojnie barak ten stał przez kilkadziesiąt lat na terenie pewnego zakładu stolarskiego w Nordhausen. W końcu 1990 roku przeniesiono go z powrotem na pierwotne miejsce. ⑩

Fundamenty baraków –

W każdym z ponad 60 drewnianych baraków mieszkało do 400 więźniów. Po barakach pozostały jedynie fundamenty.

Pralnia –

W centrum obozu znajdowały się budynki gospodarcze takie jak pralnia, kotłownia i barak dezynfekcji, w którym dokonywano odswadzania więźniów. Miały one służyć zachowaniu higieny. Ze względu na to, że odswadzanie i pranie podartych ubrań odbywało się przy każdej pogodzie, były one jednak często miejscem męki więźniów. ⑲

Barak kina –

Barak kina, rzadko używany zgodnie ze swoim przeznaczeniem, służył w ostatnich miesiącach wojny jako prowizoryczne pomieszczenie mieszkalne dla więźniów przybywających transportami z innych obozów koncentracyjnych takich jak Auschwitz i Gross-Rosen. Miejsce śmierci wielu ludzi. ⑳

25

Rysunki na ścianach krematorium

31

35

Szpital więźniarski –

Chorych i umierających więźniów SS izolowała w szpitalu obozowym. Składał się on z kilku drewnianych baraków oraz krematorium. II

Krematorium –

Oddane do użytku jesienią 1944 roku; spalono tutaj około 5000 ludzkich ciał. Na rozkaz SS ludzkie prochy były wysypywane na stok pagórka położonego na jego tyłach. Pomieszczenie, w którym spalano zwłoki, wyposażone w piec krematoryjne berlińskiej firmy Kori, zachowało się niemal w nienaruszonym stanie. Struktura innych pomieszczeń została w dużym stopniu zmieniona w połowie lat 1960-tych, kiedy to urządzono tu wystawę poświęconą historii obozu. Po usunięciu wystawy w roku 1993 można było ponownie odsłonić zachowane rysunki, które więźniowie sporządzili na ścianach. 25

Miejsce rozstrzelania włoskich jeńców wojennych –

Były kamieniołom, w którym 15 grudnia 1943 roku SS rozstrzelała siedmiu włoskich jeńców wojennych. Odmówili oni pracy przy produkcji rakiet. 9

Rekonstrukcja drewnianego baraku –

Pochodzi z byłego obozu dla robotników przymusowych w Nordhausen. Ma identyczną konstrukcję jak baraki obozowe. Dzisiaj jest wykorzystywany jako sala wystawowa i seminarjna. 28 C

Remiza strażacka –

Zachowana w oryginale, dzisiaj odbywają się tu wystawy czasowe. 27 B

Tereny zarezerwowane dla SS

W tym areale mieściły się baraki mieszkalne i budynki gospodarcze przeznaczone dla esesmanów ze straży obozowej oraz należących również do SS pracowników administracji obozu. Na początku 1945 roku mieszkało tu ok. 1000 członków SS i Luftwaffe. III

Wartownia SS –

Ta budowla, odbudowana w 1974 roku, służyła jako pomieszczenie dla straży pilnującej wejścia do obozu oraz jako schronienie w czasie nalotów. Za czasów NRD budynkowi temu mylnie przypisano nazwę „Stehbunker”, czyli funkcję bunkra, w którym więźniowie odbywali karę „stójki” na zlecenie obozowego gestapo. 31

Tereny przemysłowe i sztolnie

Dworzec obozowy –

Dworzec był miejscem, na które przybywały transporty więźniów z innych obozów koncentracyjnych. Poza tym torowiska wykorzystywane były także jako dworzec towarowy należący do fabryki rakiet. Rampy dworca są zachowane w stanie oryginalnym. 35

Sztolnie, komora nr 45 byłych zakładów Mittelwerk

37

Wejścia do sztolni –

W 1947 roku sowieckie siły okupacyjne nakazały wysadzenie w powietrze korytarzy prowadzących do sztolni. W 1995 roku wybudowano nowy tunel, który umożliwił do nich dostęp. ³³ ³⁴

Sztolnie –

Niewielki odcinek podziemnych sztolni można zwiedzać pod opieką przewodnika. Miejsce zbiórki grup znajduje się obok muzeum. Zwiedzający mogą zobaczyć część sztolni dojazdowej A i trzy poprzeczne korytarze, w których do czerwca 1944 roku mieszkali więźniowie. Po czerwcu 1944 roku więźniowie montowali tutaj bomby samolotowe V1. Oglądając model można wyobrazić sobie rozmiary całego podziemnego kompleksu.

Most nad Zоргą –

Przez most nad rzeką Zorge, który został rozebrany w latach 1950-tych, biegły tory łączące dworzec obozowy z siecią kolei Reichsbahn. Dziesiątki tysięcy więźniów stłoczonych w wagonach towarowych i bydłących przejechały przez ten most. Przejeżdżały przez niego także transporty więźniów opuszczających obóz Dora w kierunku innych podobozów KL Mittelbau oraz innych obozów koncentracyjnych i obozów zagłady. ³⁷

25

25

Pomniki i znaki pamięci

Większość pomników i znaków pamięci na terenie Muzeum pochodzi z czasów byłej NRD. Ponieważ dokumentują one pewien historyczny okres, nie zmieniono ich po roku 1990. Potem dołączyły do nich znaki pamięci, odsłaniane na cześć grup ofiar, które były dotychczas zaniedbywane lub zapomniane.

Pomnik wszystkich więźniów zamordowanych w obozie koncentracyjnym KL Mittelbau-Dora –
Kamienna płyta z nazwami krajów, z których pochodzili więźniowie KL Mittelbau-Dora. Ten znak pamięci poświęcony jest wszystkim więźniom i znajduje się na placu przed byłym krematorium. 25

Pomniki Żydów oraz Sinti i Romów, zamordowanych w KL Mittelbau-Dora –
W roku 2000 powstały dwa znaki pamięci poświęcone członkom tych dwóch grup ofiar - ludziom, którzy byli prześladowani i mordowani z pobudek rasistowskich. 25

Rzeźba na placu przed krematorium –
Grupa figur dłuta Jürgena von Woyskiego powstała w 1964 r. jako dar rządu NRD dla Miejsca Pamięci i Muzeum Auschwitz-Birkenau. Przedstawia pięciu umęczonych więźniów z pętami na rękach. Wraz z pomnikiem na cześć wszystkich ofiar obozu KL Mittelbau-Dora stanowi centrum wystroju placu przed byłym krematorium. 25

Dora	15 000
Nömel	300
Oberhagen	300
Gut-Bischofsherde	300
Arjem	250
Wieda	250
Hahlestedt	200
Rossla	110
Ellrich-Juliushütte	8 000
Boelcke-Kaserne	5 000
Harzungen	4 000
Rottleberode	1 000
Woffleben	1 000

Brązowa płaskorzeźba w krematorium –

Pomieszczenie byłego krematorium, w którym kiedyś spalano zwłoki, ozdobione jest wysoką na 2 metry płaskorzeźbą dłuta Theo Baldena, która powstała w 1979 roku. Jej szeroki cokół przedstawia wyniszczone ciała, z których wykwitają symboliczne płomienie, zakończone pąkami. (25)

„Plac ku czci Narodów” –

W 1974 roku były plac apelowy został wysypany żwirem i otrzymał zupełnie nowy wystrój. Od tej pory otacza go niski murek z „Kamieniami Narodów”. Są one poświęcone 21 krajom, z których pochodzili więźniowie obozu koncentracyjnego Mittelbau-Dora. Betonowy postument i mur w kształcie łuku zamykają plac apelowy od strony południowej. Brązowa płaskorzeźba dłuta Heinza Scharra, która ma przedstawiać cierpienia i walkę więźniów o przetrwanie, powstała w 1979 roku. (5)

Pomnik „Marszu śmierci” –

Wystawiono go w 1984 roku na pamiątkę marszów śmierci wiosny 1945 roku. Na tablicy przedstawione są trasy transportów ewakuacyjnych i marszów śmierci. W tym samym czasie wystawiono jeszcze wiele innych pomników poświęconych temu wydarzeniu na terenie całego Wschodniego Harcu. (36)

Kamień pamiątkowy ufundowany przez Antwerpię – został ustawiony przy wejściu do sztolni w 2003 roku. Przypomina o ofiarach nalotów na belgijską metropolię, zabitych przez zbudowane tu rakiety. (34)

Obozy zlokalizowane poza terenem Miejsca Pamięci i Muzeum

KL Mittelbau był specyficznym obozem koncentracyjnym, gdyż obejmował kompleks licznych pojedynczych obozów, które funkcjonowały organizacyjnie jako jedna całość. Obóz Dora, na którego terenie w 1964 roku urządzono miejsce pamięci, był wprawdzie największym obozem tego kompleksu, niemniej jednak był on tylko jednym z wielu obozów składających się na KL Mittelbau. Dlatego też także poza jego granicami, w wielu miejscowościach Harcu, można znaleźć liczne relikty budowlane i kamienie pamiątkowe przypominające historię obozu koncentracyjnego Mittelbau. Oto nazwy niektórych z nich, opatrzone krótkimi objaśnieniami:

Blankenburg-Oesig

Mönchenbreite

W latach 1944/45 obóz składający się z baraków. Przebywało w nim średnio 500 więźniów. Część z baraków zachowała się do dzisiaj i jest zamieszkana. Kamień pamiątkowy.

Ellrich

Miejsce pamięci Ellrich-Juliushütte, ulica Pontelstrasse
Miejsce największego po Dorze podobozu KL Mittelbau. Przeciennie przetrzymywano tu ok. 8 tysięcy więźniów. Większość zabudowań zburzono w czasie rozbudowy granicy niemiecko-niemieckiej, która przecięła dawne tereny obozowe. Dzisiaj można tu po nich znaleźć jedynie nieliczne ślady.

Ruiny baraku kuchennego na terenie byłego obozu w Ellrich-Juliushütte

Cmentarz w Harzungen

Tablice informacyjne i kamienie pamiątkowe przypominają o niemal 4 tysiącach więźniów, którzy zmarli w tym obozie.

Była gospoda Bürgergarten, ulica Goethestrasse
W latach 1944/45 obóz dla ok. tysiąca więźniów. Tablica informacyjna.

Cmentarz Sülzhayn

Miejsce spoczynku 55 więźniów obozu koncentracyjnego, zmarłych po wyzwoleniu w klinikach sanatorium Sülzhayn wskutek wycieńczenia spowodowanego pobytem w obozie. Kamień pamiątkowy.

Groß-Werther

Gospoda „Zur Weintraube“
W 1945 roku kwatera kobiet - więźniarek obozu koncentracyjnego. Inne kobiety mieszkały w nieistniejącym już gościńcu.

Günzerode

W latach 1944/45 mieszkało tu w stodole ok. 950 więźniów.

Harzungen

An der Karrenbrücke
1944/45 obóz z baraków na wschodzie miasta dla ok. 4 tysięcy więźniów. Dzisiaj zostały po nim już tylko nieliczne ślady. Na cmentarzu komunalnym zbiorowa mogiła 27 więźniów, znalezionych tu przez żołnierzy amerykańskich w kwietniu 1945 r.

Iffeld

Iffelder Tal, plac Neanderplatz

W 1945 roku obóz niedaleko papierni dla ok. 200 więźniów. W pomieszczeniach byłej szkoły przyklasztornej (Neanderplatz) urzędował w latach 1943–1945 zarząd przedsiębiorstwa Mittelwerk sp. z o.o.

Kelbra

Ulica Lange Strasse

Kwatera dla 60 więźniów w gospodzie „Sängerhalle“.

Kleinbodungen

Schacht

Obóz dla ok. 600 więźniów w nieczynnej kopalni potasu na południowym skraju miejscowości.

Mackenrode

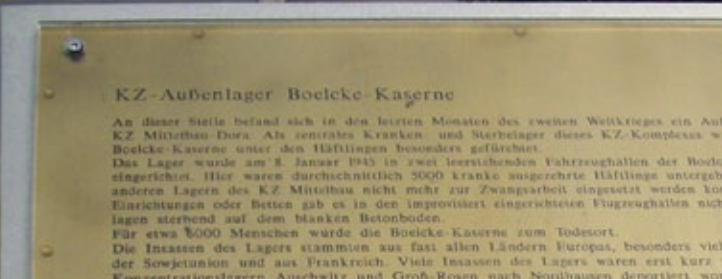
Ulica Limlingeröder Strasse

Obóz w barakach dla ok. 300 więźniów na południowym skraju wsi. Znaki pamięci na jego dawnym miejscu oraz na pomniku ku czci ofiar wojny.

Nordhausen

Byłe koszary im. Boelkego, ulica Rothenburgstrasse

W 1945 roku centralny szpital i umieralnia KL Mittelbau. Część zabudowań zachowała się do dzisiaj. Kamień pamiątkowy z 1974 roku i tablica informacyjna z roku 2004.

Nordhausen, byłe koszary im. Boelckego przy ulicy Rothenburgstrasse

Tablica pamiątkowa na koszarach im. Beolckego

Nordhausen: cmentarz honorowy przy ulicy Stresemannring

Cmentarz honorowy, ulica Stresemannring

Zbiorowe mogiły, w których w kwietniu 1945 pochowano ponad 2600 więźniów obozów koncentracyjnych i robotników przymusowych, w tym także zwłoki 1300 więźniów, znalezione w koszarach im. Boelckego przez żołnierzy amerykańskich. Pomnik z 1999 roku przypomina o zmarłych.

Dzielnica Stempeda, Kummel

W 1945 roku obóz składający się z baraków dla kilkuset więźniów. Musieli oni pracować przy podziemnych robotach budowlanych (zachowane do dzisiaj otwory w skale na skraju miasta, przy ulicy wyjazdowej Dorfstrasse). Kamiennie baraki przeważnie zachowały się do dzisiaj. Niektóre są zamieszkałe, inne - użytkowane w innych celach (np. jako wiejski dom zebrań).

Nüxei

W latach 1944/45 obóz w barakach, w którym przebywało przeciętnie ok. 300 więźniów. Kamień pamiątkowy i tablica informacyjna.

Osterhagen

Obóz w barakach dla 300 więźniów na południe od dworca. Kamień pamiątkowy i tablica informacyjna.

Osterode am Harz

Dzielnica Freiheit, ulica An der Leege
1944/45 obóz w barakach dla ok. 400 więźniów, pracujących

niewolniczo dla firmy Curt Heber. Kamień pamiątkowy.

Dzielnica Petershütte

Obóz w barakach dla ok. 800 więźniów, pracujących niewolniczo przy rozbudowie sztolni (kryptonim „Dachs IV” - „Borsuk IV”). Kamień pamiątkowy.

Rehungen

W latach 1944/45 obóz w barakach dla 550 więźniów na terenie nieczynnej kopalni Neusollstedt.

Rossla

W latach 1944/45 baraki dla 100 więźniów na terenie cukierni.

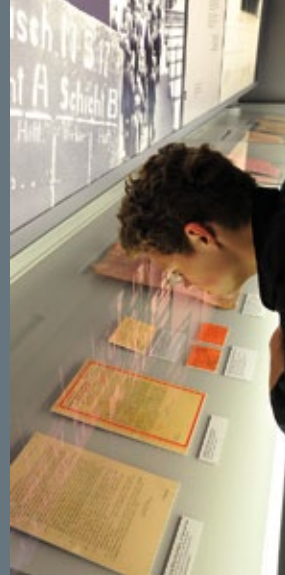
Rottleberode

W latach 1944/45 obóz dla tysiąca więźniów w nieczynnej fabryce porcelany. Więźniowie rozbudowywali jaskinię Heimkehle koło Ufrungen, do której koncern Junkers miał przenieść swoją produkcję. Kamień pamiątkowy i tablica informacyjna przy wejściu do jaskini.

Wieda

W latach 1944/45 mieszkało tu w dawnej strzelnicy około 300 więźniów. Kamień pamiątkowy i tablica informacyjna. Na cmentarzu zbiorowa mogiła sześciu nieznanym więźniów obozu koncentracyjnego.

Wystawy

Ekspozycja stała

Niemal 420 m² powierzchni parteru budynku muzealnego **A** zajmuje stała ekspozycja historyczna pod tytułem „Obóz koncentracyjny Mittelbau-Dora 1943–1945”.

Opowiada ona przede wszystkim o pracy niewolniczej wykonywanej w obozie, a tym samym o tych, którzy z jej powodu cierpieli i umierali: o więźniach. Pokazuje, w jakim stopniu rodzaj wykonywanej pracy niewolniczej decydował w obozach o życiu i śmierci, i do jakich strategii więźniowie się uciekali, broniąc się przed SS i kierownictwami zakładów przemysłowych. Uzmysławia ona także europejską skalę nazistowskich prześladowań: ponad 90 procent więźniów obozu Mittelbau-Dora pochodziło z podbitych przez Wehrmacht krajów Europy, przede wszystkim z Polski i ze Związku Sowieckiego.

Innym ważnym zadaniem tej wystawy jest ponadto ukazanie rozgałęzionej siatki powiązań łączących obozy z ich społecznym zapleczem. W ten sposób ma ona umożliwić krytyczne spojrzenie na kwestię winy i odpowiedzialności współsprawców oraz świadków zbrodni. Z tą kwestią łączy się pytanie o motyw, które skłoniły osoby zarządzające firmami budowlanymi i zbrojeniowymi do wykorzystywania więźniów obozów koncentracyjnych w charakterze niewolników. Wystawa stawia także pytanie o współodpowiedzialność techników,

inżynierów i ekonomistów, którzy nadzorowali pracę więźniów przy montażu rakiet V2 w zakładach Mittelwerk. Ma być zaproszeniem do dyskusji na temat etyki nauki i techniki.

Podział ekspozycji

1. Wprowadzenie: Mittelbau-Dora i „wojna totalna”
2. Od podobozy Dora do KL Mittelbau
3. Więźniowie
4. Sprawcy, współsprawcy i świadkowie
5. Katastrofa i brak końca

Ekspozycje czasowe

W zrekonstruowanym baraku obozowym **C** i w zachowanej w oryginale remizie strażackiej **B** organizowane są co dwa do czterech miesiący zmieniające się ekspozycje czasowe na temat historii narodowego socjalizmu i jego skutków.

Godziny otwarcia wystaw i punktu informacyjnego dla zwiedzających

Od marca do października

10.00 - 18.00

Od listopada do lutego

10.00 - 16.00

w poniedziałki nieczynne

24-26 grudnia, 31 grudnia i 1 stycznia nieczynne

Obsługa zwiedzających

Punkt informacyjny w budynku muzeum

Przed zwiedzeniem Miejsca Pamięci i Muzeum warto zajrzeć do naszego punktu informacyjnego. Jego pracownicy udzielą Państwu wszelkich informacji na temat aktualnych wystaw i wydarzeń. Tutaj można także otrzymać materiał informacyjny, wypożyczyć przewodniki multimedialne oraz zaopatrzyć się w literaturę przedmiotu w przylegającej do informacji księgarni (formularz elektroniczny, przy pomocy którego można zamawiać publikacje Miejsca Pamięci i Muzeum, znajdując Państwo na stronie internetowej www.dora.de).

Zwiedzanie grupowe z przewodnikiem

Zgłoszone grupy zorganizowane mogą od wtorku do niedzieli zwiedzać muzeum pod opieką przewodnika (klasy szkolne od klasy 9 wzwyż). Koszt zwiedzania z przewodnikiem (grupy do 30 osób) wynosi 26 €; grupy złożone z uczniów, studentów, żołnierzy służby zasadniczej, osób pełniących służbę zastępczą, niepełnosprawnych i seniorów płacą 13 €. Oferowane są różne warianty zwiedzania po trasach o różnej długości (1,5 godz., 3 godz., 5 godz.). Ze względu na duże zainteresowanie tą ofertą prosimy o możliwie wczesne zgłoszenia w punkcie informacyjnym (tel. ++49 3631 49 58 20, besucheranmeldung@dora.de). Informacji na temat innych ofert pedagogicznych (projekty, pobyty kilkudniowe) udziela nasz Dział Pedagogiczny (tel. ++49 3631 49 58 22).

Zwiedzanie z przewodnikiem dla gości indywidualnych

Goście indywidualni mogą zwiedzać były obóz i sztolnie w towarzystwie pracowników muzeum codziennie od wtorku do piątku o godzinie 11.00 i 14.00. W soboty i niedziele oraz w dni świąteczne oferujemy zwiedzanie z przewodnikiem o godzinie 11.00, 13.00 i 15.00, od marca do października dodatkowo także o godzinie 16.00. Przewodnicy czekają na chętnych przed budynkiem muzeum.

Zwiedzanie sztolni możliwe jest jedynie pod opieką przewodnika.

Zwiedzanie Miejsca Pamięci i Muzeum z dziećmi

Odradzamy Państwu zwiedzanie muzeum, sztolni i byłego krematorium w towarzystwie dzieci, które nie ukończyły jeszcze 12 roku życia.

Przewodnik multimedialny

W punkcie informacyjnym można wypożyczyć za opłatą wynoszącą 3 € przewodniki multimedialne (z podłączeniem dla dwóch par słuchawek - 4 €). Pozwalają one na intensywne zapoznanie się z historią obozu koncentracyjnego i muzeum w ramach komentowanego zwiedzania, o którego tempie i zasięgu może zdecydować sam zwiedzający. Urządzenie odzwierciedla nie tylko komentarze, lecz także wspomnienia byłych więźniów i historyczne zdjęcia.

Film

W sali kinowej mogą Państwo obejrzeć film (w języku niemieckim, angielskim i francuskim, długość: ok. 30 minut) wprowadzający do historii obozu koncentracyjnego KL Mittelbau-Dora.

Kawiarnia Muzealna

Kawiarnia w budynku muzeum jest czynna od wtorku do niedzieli w godzinach otwarcia wystaw i punktu informacyjnego. W poniedziałki kawiarnia jest nieczynna. Zameldowane grupy mogą tu zamawiać danie dnia (tel. +49 (0) 3631 49 58 33).

Biblioteka i Dział Dokumentacji

Biblioteka i Dział Dokumentacji muzeum są otwarte dla wszystkich zainteresowanych. Korzystanie z archiwum jest odpłatne. Aby zapewnić odpowiednie przygotowanie, zaleca się uprzednie umówienie wizyty (tel. ++49 3631 495825; dokumentation@dora.de). Biblioteka jest otwarta od wtorku do piątku w godzinach 10.00 - 18.00.

Bez barier

Budynek muzeum jest przystosowany do potrzeb osób o ograniczonej sprawności. Część terenów obozowych i sztolnie nie jest przystosowana do potrzeb osób poruszających się na wózkach inwalidzkich. Pomocy udzielają pracownicy punktu informacyjnego. Tutaj dostępny jest także materiał informacyjny w wersji dla niewidomych.

Literatura uzupełniająca:

Konzentrationslager Mittelbau-Dora 1943–1945.

(Obóz koncentracyjny Mittelbau-Dora w latach 1943–1945).
Katalog stałej wystawy Miejsca Pamięci i Muzeum Mittelbau-Dora pod red. Jensa-Christiana Wagnera, wyd. 2, Getynga 2010 (212 str., III., € 14,00).

Concentration Camp Mittelbau-Dora 1943–1945.

Exhibition Booklet, Weimar/Nordhausen 2006 (także w wersji francuskiej, polskiej i rosyjskiej) (64 str., III., € 5,00).

Jens-Christian Wagner

Produktion des Todes. Das KZ Mittelbau-Dora.

(Produkcja śmierci. KL Mittelbau-Dora), wyd. 2, Getynga 2004 (688 str., 49 €).

Mittelbau-Dora.

Das ehemalige Konzentrationslager im Südharz.

(Mittelbau-Dora. Były obóz koncentracyjny w Harcu Południowym), na fotografiach Jürgena M. Pietscha, pod red. Ursuli Härtl i Jensa-Christiana Wagnera, Spröda 2004 (132 str., III., 15 €).

Jens-Christian Wagner

Ellrich 1944/45. Zwangsarbeit und Konzentrationslager in einer deutschen Kleinstadt.

(Ellrich 1944/45. Praca przymusowa i obóz koncentracyjny w małym miasteczku niemieckim), Getynga 2009 (208 str., III., 16,90 €).

Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945.

(Obóz koncentracyjny Buchenwald w latach 1937-1945).
Katalog stałej wystawy historycznej, po red. Miejsca Pamięci i Muzeum Buchenwald, wyd. 3, Getynga 2004 (320 str., III., 14,50 €).